

CREȘTINISMUL DIN REGIUNEA DUNĂREANĂ ÎN MILENIUL I: TREI PROBLEME

NELU ZUGRAVU*

Problemele creștinismului din regiunea Dunării Inferioare în mileniul I s-au bucurat și în ultimul deceniu al secolului care abia s-a încheiat de un interes aparte¹. Astfel, cercetările arheologice au scos la iveală noi monumente de arhitectură și obiecte creștine timpurii la *Tomis* (Constanța) (bazilici, morminte)², *Histria* (jud. Constanța) (bazilica episcopală, ce suprapune o alta mai mică)³, *Callatis* (Mangalia, jud. Constanța) (edificii bazilicale, morminte, *ampulla* de tip microasiatic)⁴, *Tropaeum Traiani* (Adamclisi, jud. Constanța) (noi elemente la *basilica coemeterialis* și la bazilica cu transept, morminte creștine)⁵, *Ibida* (Slava Rusă, jud. Tulcea) (complex mănăstiresc romano-bizantin)⁶, Dumbrăveni (jud. Constanța) (complex monahal rupestru)⁷, Davideni (jud. Neamț) (fibulă cu ima-

* Conferențiar universitar doctor, Facultatea de Istorie a Universității "Al.I. Cuza", Iași.

1 Vezi, în acest sens, E. Popescu, *Aperçu sur l'archéologie et l'épigraphie chrétiennes au XXe siècle en Roumanie*, în *Civilisation grecque et culture antiques périphériques. Hommage à Petre Alexandrescu à son 70e anniversaire*, édité par A. Avram et M. Babeș, Bucarest, 2000, p. 349-358.

2 A. Rădulescu, *Recherches archéologiques récentes dans la périmètre de la cité de Tomis*, în *Études byzantines et post-byzantines*, II, București, 1991, p. 29-45.

3 O. Bounegru, *Contributions stratigraphiques concernant la chronologie des édifices de Scythia Minor. La basilique chrétienne du IVe siècle d'Histria*, în *La politique éditiale dans les provinces romaines de l'Empire romain. IIeme – IVeme siècles après J.C. Actes du Ier Colloque Roumano-Suisse*, Deva, 1991, Cluj-Napoca, 1993, p. 195-200.

4 V. Georgescu, M. Ionescu, *Mărturii creștine la Callatis*, în *Pontica*, 28-29, 1995-1996, p. 187-199; M. Ionescu, I. I. C. Opreș, *O ampulla din Asia Mică recent descoperită la Callatis*, în *Thracodacica*, 19, 1998, 1-2, p. 167-170.

5 Vezi N. Zugravu, *Geneza creștinismului popular al românilor*, București, 1997, *passim*.

6 A. Opaît, C. Opaît, T. Bănică, *Complexul monastic paleocreștin de la Slava Rusă*, în *RMI*, 59, 1990, 1 = în R. Pillinger, A. Pülz, H. Velters (Hrsg.), *Die Schwarzmeerküste in der Spätantike und im frühen Mittelalter. Referate des dritten, vom 16. Bis 19. Oktober 1990 durch die Antiquarische Abteilung der Balkan-Kommission der Österreichischen Akademie der Wissenschaften und das Bulgarischen Forschungsinstitut in Österreich veranstalteten Symposions*, Wien, 1992, p. 113-122.

7 C. Chiriac, *Un monument inedit: complexul rupestru de la Dumbrăveni (jud. Constanța)*, în *Pontica*, 21-22, 1990, p. 249-269; C. Chiriac, T. Papisima, *Un străvechi așezământ creștin dobrogean – complexul monastic de la Dumbrăveni (județul Constanța)*, în *Priveghind și lucrând pentru mântuire*, Iași, 2000, p. 222-234.

ginea unui chip uman nimbato⁸ și în alte locuri⁹, precum și epigrafe inedite la *Histria* (inscripție criptocreștină)¹⁰ și *Halmyris* (Murighiol, jud. Tulcea) (*graffiti și dipinti creștine pe amfore*)¹¹. De asemenea, au fost puse în circulație izvoare ecleziastice privitoare la religia creștină din acest spațiu necunoscute sau foarte puțin utilizate până acum¹², paralel cu editarea operelor unor autori creștini din regiunea amintită¹³. În egală măsură, a continuat aprofundarea unor chestiuni de detaliu - simbolistică¹⁴, valoarea și importanța unor surse¹⁵, terminologie¹⁶, misionarism¹⁷, construcții de cult¹⁸, aspecte doctrinare și de disciplină ecleziastice.

9 D. Țicu, *Căldarea de cult paleocreștină de la Periam*, în *Thraco-Dacica*, 11, 1990, p. 153-156; O. Damian, P. Damian, *Éléments chrétiens de l'époque byzantine au Bas-Danube*, în *Pontica*, 28-29, 1995-1996, p. 233-244; I. Tentiuc, A. Popa, *Unele considerații privind lăcașele rupestre din Moldova de est în secolele IV-XIII*, în *Mousaios*, Buzău, 5, 1999, p. 33-51; *Creștinismul pe teritoriul României. Primul mileniu. Il cristianismo in terra romana. Primo millennio*, București, 1999; *Paleocreștinism și creștinism pe teritoriul României. Secolele III-XI*, București, 2000.

10 A. Suceveanu, *Două inscripții inedite de la Histria*, în *Pontica*, 31, 1998, p. 114-116, 117, fig. 2, a, b = AÉ, 1998, 1149.

11 F. Topoleanu, *Ceramica romană și romano-bizantină de la Halmyris (sec. I-VII d.Ch.)*, Tulcea, 2000, p. 159 (nr. 417), 160 (nr. 397), 161 (nr. 425, 4267, 4277, 428, 4297).

12 I. Barnea, *Noi date despre mitropolia Tomisului*, în *Pontica*, 24, 1991, 277-282; idem, în *SCN*, 10, 1995, p. 190; N. Dănilă, *Martyrologium Daco-Romanum*, în *Verbum*, București, 6-7, 1995-1996, 7; idem, *Apostolul Filip și Scythia Minor*, în *Cultura creștină*, S. N., Blaj, 3, 1997, 1, p. 33-49; N. Zugravu, *Geneza...*, p. 331, 348; E. Popescu, *Un militar creștin în armata Scythiei Minor la sfârșitul secolului al III-lea*, în *Teologie și viață*, S.N., 9 (75), 1999, 1-6, p. 29-42; *IDRE*, II, 384.

13 Ioan Cassian, *Scriteri alese. Așezămintele mănăstirești și convorbiri duhovnicești*, traducere de V. Cojocaru și D. fecioru, prefață, studiu introductiv și note de N. Chițescu, București, 1990 (colecția *Părinți și scriitori bisericești*, vol. 57).

14 I. Ionescu, *Simboluri paleocreștine din secolele II-III pe unele monumente din Dacia romană*, în *AMN*, 31, 1994, p. 241-251; idem, *Începuturile creștinismului românesc daco-roman (Sec. II-VI, VII)*, București, 1998, p. 11-28; N. Gudea, *Vasul cu inscripție și simboluri creștine de la Moigrad. Contribuții la istoria creștinismului în Dacia după retragerea aureliană. Interpretarea semnelor și textului de pe partea exterioră a vasului. Studiu paleografic*, în *AMP*, 17, 1993, p. 151-183; idem, *Semne în formă de cruce pe vase romane de la Porolissum. Despre semnele în formă de cruce incizate sau zgâriate pe obiecte de uz comun în epoca preconstantiniană*, în *AMP*, 18, 1994, p. 95-110; idem, *Kreuzförmige Zeichen auf Gegenständen aus vorkonstantinischer Zeit*, în *Akten des XII. Internationalen Kongresses für christliche Archäologie. Bonn, 22.-28. September 1991*, II, Città del Vaticano-Münster, 1995, p. 833-848.

15 V. Lungu, C. Chera, *Din nou despre gema creștină de la Constanța*, în *Pontica*, 23, 1990, p. 177-182; I. Barnea, *Considerații privind cele mai vechi monumente creștine de la Tomis*, în *ibidem*, 24, 1991, p. 269-275; idem, *Frühbyzantinische Inschriften aus der Dobruudscha*, în *RESEE*, 27, 1994, 1-2, p. 21-33 = *SEG*, XLIV, 617, 620-628, 642 = AÉ, 1996, 1343; idem, *Inscripția martirilor de la Axiopolis: noi observații*, în *Pontica*, 30, 1997, 200-203 = C. C. Petolescu, în *SCIVA*, 49, 1998, 3-4, nr. 747 = *SEG*, XLVII, 1117; idem, *Despre două inscripții paleocreștine de la Callatis (Mangalia)*, în *Pontica*, 28-29, 1995-1996, p. 183-186 = AÉ, 1996, 1343 = C. C. Petolescu, în *SCIVA*, 49, 1998, 3-4, nr. 746; P. Ș. Năsturel, *De la o inscripție creștină din Tomis la pătımirea Sf. Teogene*, în *ibidem*, 24, 1991, p. 283-286 = idem, *Înșiruire istorice*, I, Aalborg, 2000, p. 59-64; idem, *Inscripția mucenicilor din Axiopolis*, în *ibidem*, p. 65-71; N. Zugravu, *Deux notes de géographie ecclésiastique. 1. "Les Tomitans" de Walafrid Strabus; 2. L'Evêché des Avars*, în *Cercetări istorice*, Iași, 17, 1998, 1, p. 151-161.

16 I. Ionescu, *op. cit.*, p. 29-130; S. Goicu, *Termeni creștini în onomastica românească*, Timișoara, 1999.

17 V. Lungu, *Misionarismul și Începuturile creștinismului în Scythia Minor*, în *Pontica*, 25, 1992, p. 297-307.

18 Idem, *L'evoluzione tipologica delle basiliche della Scythia Minor*, în *Miscellanea Bulgarica*, Wien, 11, 1997, p. 99-108 = în *Acta XIII Congressus internationalis archaeologiae christianae, Split-Poreč (25.9 - 1.10.1994)*, II, Città del Vaticano-Split, 1998, p. 451-462.

tică¹⁹, literatură creștină²⁰, creștinismul unor populații barbare²¹ etc. În sfârșit, au fost elaborate studii de sinteză sau lucrări mai ample, care abordează evoluția fenomenului pe anumite perioade determinate, pe zone sau pe ansamblul teritoriului ponto-dunărean²². Din nefericire, într-un domeniu atât de interesant, dar foarte complicat și specios ca cel privind istoria creștinismului în mileniul I, a cărei studiere presupune o lectură bogată, o cunoaștere profundă a scrierilor ecleziastice și laice din intervalul amintit, o stăpânire deplină a instrumentelor de lucru și a exigențelor disciplinelor chemate să contribuie la reconstituirea istorică (epigrafie, filologie, arheologie, patristică, critica de text ș.a.), nu lipsesc diletanțismul și impostura, ce poluează în mod nociv câmpul istoriografic²³. Mai grav e că defecte de acest gen se întâlnesc și în lucrări ale unor cercetători cu pretenții, care studiază creștinismul timpuriu într-o manieră primitivă și obtuză, fără lecturi și fără nici o pregătire în domeniu, ignorând complet noile achiziții documentare și recente interpretări²⁴; asupra istoriografiei problemei vom reveni însă într-un material mai larg.

19 N. Zugravu, *Erezii și schisme la Dunărea Mijlocie și de Jos în mileniul I*, Iași, 1999.

20 M. Diaconescu, *Istoria literaturii dacoromane*, București, 1999.

21 C. Opreanu, *Creștinismul și neamurile germanice în secolele IV-V în Transilvania*, în *EphNap*, 5, 1995, p. 227-254.

22 *Exempli gratia*: M. Rusu, *Paleocreștinismul din Dacia romană*, în *EphNap*, 1, 1991, p. 81-112; I. Mitrea, *Comunități creștine din secolele V-VII în regiunea subcarpatică a Moldovei*, în *ibidem*, p. 227-232; A. Madgearu, *Romanizare și creștinare la nordul Dunării în secolele IV-VII*, în *AllAI*, 31, 1994, p. 479-502; idem, *Rolul creștinismului în formarea poporului român*, București, 2001; M. Bărbulescu, *Padens et chrétiens en Dacie au milieu du IIIe siècle*, în *Transylvanian Review*, 5, 1996, 3, p. 32-37; N. Zugravu, *Geneza...*; idem, *Păgâni și creștini în spațiul extracarpatic în veacul al IV-lea (I)*, în *AllA*, 32, 1996, p. 119-132; (II), în *ibidem*, 34, 1997, p. 295-320; A. Barnea, *Une province chrétienne sous Justinien: la Scythie Mineure*, în *Acta XIII Congressus internationalis archaeologiae christianae, Split-Poreč (25.9 – 1.10.1994)*, II, p. 807-822; O. Damian, *Aspecte ecleziastice la Dunărea de Jos în secolele VII-X*, în *Istros, Brăila*, 9, 1999, p. 121-143; D. Benea, *Dacia sud-vestică în secolele III-IV. Interferențe spirituale*, Timișoara, 1999; C. C. Petolescu, *Cristiani e pagani in Dacia (sec. IV-VI)*, în *Arhivele Olteniei*, S.N., 5, 2000, p. 51-60; M. Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, ediția a V-a, București, 2000.

23 A. Timotin, *Paleocreștinismul carpto-danubian*, în *Archaeus*, 2, 1998, 2, p. 43-172; idem, *Sincretism religios, glotogeneză și paleocreștinism în spațiul carpto-danubian*, în *Altarul Banatului*, S.N., 11 (50), 2000, 4-6, p. 75-86; L. Trofin, *Viața spirituală a comunităților de la nordul Dunării în lumina izvoarelor scrise în secolele IV-XI*, în "Analele Universității <<Dimitrie Cantemir>>", Seria Istorie, 3, 1999, p. 150-166; idem, *De la henoteismul geto-dac la creștinism*, în *ibidem*, p. 270-288; E.-M. Constantinescu, *Memoria pământului dintre Carpați și Dunăre. Nord-estul Munteniei și sud-vestul Moldovei în veacurile IV-XI d.Hr.*, București, 1999, p. 77-130; V. Chirica, *Creștinismul la est de Carpați. Secolele II-X*, în *Priveghind și lucrând pentru mântuire*, p. 215-221.

24 Vezi I. Ioniță, *Elemente creștine în practica riturilor de înmormântare din Moldova în sec. IV-V e.n.*, în *Teologie și viață*, S.N., 3 (69), 1993, 4-7, p. 54-59; idem, *Archéologie des Goths en Roumanie: paganisme et christianisme*, în M. Rouche (éd.), *Clovis. Histoire et mémoire. Actes du Colloque international d'histoire de Reims*, I. Clovis et son temps, l'événement, Paris, 1997, p. 159-170; D. Protase, *Autohtonii în Dacia*, II, *Dacia postareliană până la slavi*, Cluj-Napoca, 2000, p. 71-97; D. Gh. Teodor, *Creștinismul la est de Carpați de la origini până în secolul al XIV-lea*, Iași, 1991; idem, *Creștinism și păgânism la est de Carpați în a doua jumătate a mileniului I d.Hr.*, în *Pontica*, 28-29, 1995-1996, p. 215-226; idem, *Importun creștine romano-bizantine la nordul Dunării de Jos*, în *Priveghind și lucrând pentru mântuire*, p. 289-303.

În rândurile de mai jos, vom puncta câteva dintre aspectele metodologice și istorice controversate ale studierii creștinismului din spațiul românesc în mileniul I.

1. Vechimea creștinismului în regiunea dunăreană. Anii '90 au adus în dezbatere, cu noi argumente și cu o intensitate sporită, ideea apostolatului Sfântului Andrei în regiunea ponto-danubiană, creionându-se mai accentuat tendințele divergente afirmate în deceniile anterioare, anume cea care susține veridicitatea prezenței Protocletului în "Scythia", respectiv în Dobrogea sau, după unii, chiar și la nordul Gurilor Dunării²⁵, și cea care neagă o asemenea posibilitate²⁶; poziția intermediară are puțini susținători, ce înclină, totuși, să se ralieze adeptilor primei orientări²⁷. Pe de altă parte, prin strădaniile preotului-profesor Nicolae Dănilă, cercetător competent și bine informat al creștinismului din teritoriul dunărean, au fost puse în circuitul științific surse aproape necunoscute de specialiștii români în domeniu, provenite din mediul ecleziastic și istoriografic occidental, care amintesc despre trecerea unui alt apostol al Mântuitorului prin "Scythia", anume Filip. Istoricul amintit a sfârșit prin a da credit izvoarelor respective²⁸, la fel cum a procedat mai recent și Emilian Popescu²⁹, pe când alții le-au negat valoarea, respingând, astfel, ideea originii apostolice a creștinismului românesc³⁰.

Din punct de vedere metodologic și al interpretării istorice, *acceptarea sau respingerea apostolatului Sfinților Andrei și Filip în "Scythia" sunt probleme strict dependente de vechimea și calitatea surselor utilizate*. Desigur, logica poate avea un anumit rol în judecarea acestui fenomen, dar nu este prudent, credem, ca, *în această problemă*, să fie suplinite prin raționamente cu premise și mediane interpretabile exactitatea unui izvor contemporan - absent, de altfel - și lipsa de ambiguitate - absentă, de asemenea - a unui autor tardiv precum Eusebius din Caesarea sau alții. La fel, este - științific vorbind - inacceptabil să fie tranșată așa-zisa origine apostolică a creștinismului din regiunea dunăreană prin înșiruirea unui număr mare de izvoare³¹, care, cel mai adesea, decurg unele din

25 Cităm câteva dintre cele mai recente apariții: P. I. David, *Din istoria sfinților poporului român*, București, 1992; M. Păcurariu, *Sfinți daco-romani și români*, Iași, 1994; E. Popescu, *Christianitas Daco-Romana. Florilegium studiorum*, București, 1994, p. 74-91; idem, *Izvoarele apostolice ale creștinismului românesc: Sfântul Apostol Andrei și Tomisul*, în ST, 46, 1994, 1, p. 80-88; idem, *Sources concernant la mission du Saint Apôtre André sur le territoire de la Roumanie*, în *Études byzantines et post-byzantines*, III, Bucarest, 1997, p. 9-18; idem, *Creștinismul timpuriu pe teritoriul României*, în *Priveghind și lucrând pentru mântuire*, p. 196-206; S. Verzan, *Sfântul Apostol Andrei*, Constanța, 1998, în special p. 173-197.

26 N. Zugravu, *Apostolatul Sfântului Andrei în "Scița". Geneza și evoluția unei tradiții*, în *Memoria Antiquitatis*, 20, 1995, p. 215-238; idem, *Geneza...*, 143-155, 160-171.

27 A. Suceveanu, *Contributo alla storia del cristianesimo nella Scizia Minore*, în *Timpul istoriei*, I, *Memorie și patrimoniu*, București, 1997, p. 174-175.

28 Vezi supra.

29 E. Popescu, *op. cit.*, p. 204-205.

30 N. Zugravu, *op. cit.*, p. 155-160, 171-174; idem, *Apostolatul Sfântului Filip în "Scythia"*, în *Timpul istoriei*, I, p. 192-202; N. Gudea, *Creștinismul vechi românesc între mit și realitate. I. Despre legenda referitoare la predicarea apostolului Filip în Dobrogea*, în *Studia Universitatis Babeș-Bolyai, Theologia catholica*, 44, 1999, 2, p. 127-132.

31 Așa cum procedează, de exemplu, unii istorici de formație teologică.

altele, dezvoltând și amplificând conținutul evenimentelor narate – cu alte cuvinte, a sacrifica calitatea documentelor în favoarea cantității lor. Din această perspectivă, câteva lucruri sunt clare, cel puțin în opinia noastră:

- a) în ciuda pretenției unor cercetători de a fi "găsit" "argumente noutestamentare în favoarea Sfinților Apostoli pe teritoriul României"³², nu există nici o informație în izvoarele neotestamentare (în primul rând scrisorile pauline și *Acta Apostolorum*) despre trecerea celor doi însoțitori ai lui Isus Cristos prin "*Scythia*"; cu alte cuvinte, nu știm dacă în veacul I al erei creștine³³ exista o tradiție a evanghelizării teritoriului amintit de către apostoli;
- b) o asemenea lacună se observă și în cea mai veche scriere apocrifă – *Acta Andreae*, redactată foarte probabil într-un mediu eretic din *Alexandria* în a doua jumătate sau la sfârșitul secolului al II-lea, ca și în alte scrieri aparținând genului respectiv sau în cele mai timpurii manuscrise (secolele VIII-X) ale diferitelor *Passiones* relative la "Cel dintâi chemat"³⁴;
- c) literatura ecleziastică de factură cultă din veacurile II-III nu oferă nici ea probe irefutabile despre prezența lui Andrei și, cu atât mai puțin a lui Filip, în teritoriul scythic. Lucrarea *Despre cei doisprezece Apostoli*, conform căreia Andrei ar fi vestit Cuvântul Evangheliei "scythilor și thracilor", atribuită de unii istorici lui Hippolytus de *Roma* (?170 - ?235), e, de fapt, un catalog de apostoli redactat pe la cca 800³⁵ și utilizarea lui, în atribuirea amintită, ca argument al evanghelizării teritoriului dobrogean sau nord-dunărean³⁶ e un abuz științific. Pe de altă parte, așa-zisul fragment din *Comentariul* lui Origene (?184 – 253) asupra *Genezei*, în care s-ar fi făcut referire la tradiția evanghelizării "*Scythiei*" de către Andrei, păstrat, după unii exegeți, în *Istoria bisericească* (III, 1, 1-3) a lui Eusebius, nu oferă suficientă siguranță, atât datorită faptului că scrierea teologului alexandrin nu s-a păstrat, cât și datorită ambiguității textului eusebian³⁷. În sfârșit, în secolele amintite,

32 E. Popescu, *op. cit.*, p. 197-198.

33 Așa cum apreciază patrologii, *Acta Apostolorum* au fost redactate cel mai devreme în 65, dacă autorul este Luca, însoțitorul lui Paul, sau cel mai târziu între 93-95; unii exegeți înclină pentru anii 70, 80-85 sau chiar secolul al II-lea – cf. L. M. McDonald, *Acts of the Apostles*, în *Encyclopedia of Early Christianity*, Second Edition, Editor E. Ferguson, Associate Editors M. P. Mc Hugh, F. W. Norris, New York and London, 1998, p. 14.

34 Cf. *Acta apostolorum apocrypha* editat Maximilianus Bonnet, II/2, Hildesheim-New York, 1972, p. VIII, XI, XVII; J.-M. Prieur, *Actes apocryphes de l'apôtre André: Présentation de diverses traditions apocryphes en état de la question*, în ANRW, II/25.6, Berlin-New York, 1988, p. 4384-4414; idem, în *Écrits apocryphes chrétiens*, édition publiée sous la direction de F. Bovon et P. Geoltrain, index établis par S. J. Voicu, Gallimard, 1997, p. 877-972; N. Zugravu, *Geneza...*, p. 144-146; F. W. Norris, *Acts of Andrew*, în *Encyclopedia of Early Christianity*, p. 10.

35 N. Zugravu, *op. cit.*, p. 146, cu bibliografie.

36 El este unul dintre argumentele-"forte" ale lui Emilian Popescu – cf. *op. cit.*, p. 200-201.

37 Această în ciuda încercărilor unor cercetători de a postula proveniența sigură a informației eusebiene din scrierea teologului alexandrin – A. Suceveanu, *op. cit.*; E. Popescu, *op. cit.*, p. 198-200; noi rămânem la ideea mai veche, a neclarității textului din *Istoria bisericească* – N. Zugravu, *op. cit.*, p. 146.

despre Filip apostolul se știa aproape cu certitudine că aria sa misionară fusese *Phrygia*³⁸.

- d) prima mențiune neîndoielnică despre predicarea Evangheliei în "*Scythia*" de către Protoclet se află în cartea a III-a a *Istoriei bisericești* a lui Eusebius din *Caesarea*, care, însă, așa cum am arătat în altă parte, contravine datelor existente în alte surse mai vechi privitoare la activitatea misionară a lui Andrei (*Achaia*) și comportă numeroase amendamente, ce ne determină să punem sub semnul îndoielii credibilitatea ei. Cât privește misionarismul lui Filip în același teritoriu, cele mai timpurii informații provin dintr-o scriere apocrifă din veacul al VI-lea – *De historia certaminis apostolici libri decem*, compusă de un autor de limbă latină din *Gallia* cunoscut sub numele de Pseudo-Abdias, constituind o adevărată "anomalie" a itinerariului evanghelizator al apostolului înfățișat de alte izvoare³⁹. Includerea "*Scythiei*" lui Andrei în câmpul misionar al lui Filip se explică, printre multe altele, prin asocierea repetată făcută de *Noul Testament* între cei doi ucenici (*Ioan* 1,43; 6,5-10; 12,22)⁴⁰.

O cerință epistemologică la fel de importantă pentru interpretarea corectă a vechimii creștinismului românesc este eliminarea, pe cât posibil, a oricărei inserții subiective în utilizarea surselor. Avem în vedere aici criteriile extraștiințifice, în primul rând de natură confesională, aplicate de unii istorici în judecarea valorii intrinseci a anumitor izvoare, precum și folosirea acestora în mod selectiv, după felul cum răspund sau nu convingerilor sau intereselor demonstrației lor⁴¹. *Toate izvoarele au, ab initio, o importanță egală*, valoarea lor decurgând dintr-un complex de factori, printre care mediul de creație și de circulație nu e nici singurul, nici cel hotărâtor; din acest punct de vedere, eliminarea unor scrieri pe motivul că sunt apocrife (eretice) sau că provin din cercuri istoriografice și ecleziastice occidentale (catolice) reprezintă o gravă abatere de la deontologia profesională.

În sfârșit, a utiliza o informație și a aprecia calitatea ei într-o manieră restrictivă, fără a o încadra în contextul operei, în curentul de gândire căruia îi aparține autorul și în atmosfera culturală specifică epocii în care a fost redactată, nu pot

38 *Ibidem*, p. 157; idem, *op. cit.*, în *Timpul istoriei*, I, p. 194; *Actes de Philippe*, texte traduit par B. Bouvier et F. Bovon, présenté et annoté par F. Amsler, în *Écrits apocryphes chrétiens*, 1181-1320, în special 1286-1299.

39 Vezi *supra*.

40 N. Zugravu, *Geneza...*, p. 157-158; idem, *op. cit.*, în *Timpul istoriei*, I, p. 195.

41 De exemplu, Emilian Popescu, *op. cit.*, p. 204, scrie că "reflectarea acestei realități /adică cinstirea apostolilor Andrei și Filip de către populația din *Thracia*, unde erau considerați propovăduitori ai Evangheliei – n.n./ se regăsește atât în Faptele Apostolilor apocrife, cât și în martirologii"; prin urmare, istoricul amintit acordă valoare probatorie scrierilor apocrife. Dar pe aceeași pagină, la nota 59, discutând despre valoarea informațiilor despre apostolatul lui Filip în "*Scythia*" și manifestându-și reticența pentru atitudinea noastră pozitivă față de scrierile apocrife, afirmă: "observ că, în discutarea apostolatului Sfântului Filip în Scitia nu trebuie sa punem pe același plan valoric știrile apocrife (de pildă Abdias), cu cele care au valoare istorică (Usuard, Adon etc.)".

conduce decât la interpretări eșuate; simptomatică e, în acest sens, ușurința de care dau dovadă unii cercetători în folosirea fără nici o judecată critică a datelor din martirologii, sinaxare bizantine (*Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae*, de exemplu) sau compilatori medievali (Pseudo-Epiphanius, (Pseudo-) Simeon Metaphrastul, Nicephoros Callistos Xanthopoulos etc.). Noua atitudine pe care am adoptat-o în judecarea pasajului din *Istoria bisericească* a lui Eusebius ce amintește foarte sec tragerea la sorți a teritoriilor de misionat de către apostoli ne-a condus la concluzia, ce, desigur, poate fi amendată, că "Scythia" lui Andrei "este produsul unei geografii imaginare, valabilă doar într-o istorie a Mântuirii"⁴²; la fel, analiza complexă făcută de Alexandru Suceveanu pasajelor din *Adversus Iudaeus* a lui Tertulian și din comentariile lui Origene la *Evangelhia după Matei*, prea ușor calificate de la Vasile Pârvan încoace "contradictorii" și, prin urmare, nerelevante pentru dezvoltarea creștinismului în regiunea Dunării Inferioare în veacurile II-III⁴³, a evidențiat, dimpotrivă, o viziune diferită, dar complementară asupra acestei realități: "i due autori non si contraddicono, come risulterebbe da una micro-*Quellenforschung*, circonscritta soltanto ai Daci o agli Sciti, ma esprimono due realtà diverse: nelle province si puñ parlare di uno sviluppo del cristianesimo, mentre nel mondo barbaro il processo di cristianizzazione è ancora in corso"⁴⁴.

În concluzie, credem că nu există nici un temei documentar pentru a vorbi de vechimea apostolică a creștinismului din spațiul românesc; o apreciere precum aceasta - "a nu-i atribui Sfântului Andrei o arie misionară /respectiv "Dobrogea de azi, sudul Rusiei și al Ucrainei" – n.n./ ar însemna să admitem o discriminare între apostoli, lucru la care nu trebuie să ne gândim"⁴⁵ – provoacă zâmbet! Creștinismul este un fenomen de civilizație romană, una dintre multiplele religii ale vastului Imperiu și prezența lui în spațiul românesc nu trebuie disociată de momentul instaurării și consolidării stăpânirii romane aici și de complexul proces de intercerculație umană și spirituală pe care aceasta l-a generat. În acest context, nu avem nici un motiv să negăm posibilitatea existenței pe teritoriul dobrogean al *Moesiei Inferior* sau în *Dacia* a unor iudeo-creștini, ciptocreștini sau creștini izolați încă din veacul al II-lea, deși cele mai vechi urme materiale certe datează din secolul următor; situația e congruentă cu ceea ce se întâmplă în multe alte colțuri ale lumii mediteraneene, unde informația literară devansează realitatea arheologică⁴⁶.

2. Caracterul creștinismului din regiunea dunăreană. Comunitățile creștine din regiunea dunăreană au cunoscut, în linii generale, aceleași avataruri la care a fost supusă întreaga Biserică universală (catolică) în mileniul I. Din acest

42 N. Zugravu, *Geneza...*, p. 149.

43 Vezi *ibidem*, p. 175-176.

44 A. Suceveanu, *op. cit.*, p. 172-173; vezi și E. Popescu, *op. cit.*, p. 200 (notele 36-37), 208 (nota 82).

45 *ibidem*, p. 198.

46 Vezi, în ultimă instanță, N. Zugravu, *op. cit.*, p. 175-213.

punct de vedere, absolutizarea caracterului ortodox al creștinismului din părțile danubiene, încercându-se absolvirea acestuia de orice contaminare cu elemente eretice, întâlnită în lucrări dedicate *istoriei Bisericii Ortodoxe Române* semnate de teologi sau laici, denotă o concepție perimată, de factură medievală. *Creștinismul din spațiul care ne interesează a fost o parte a creștinismului universal (catolic) și ortodox*, așa cum o adeverește profesiunea de credință a unora dintre martirii din orașele de pe linia Dunării de Jos, consecvența de care au dat dovadă în apărarea credinței adevărate episcopii de *Tomis* sau din alte centre cunoscute în veacurile IV-VI și așa-numiții călugări scythi sau statornicia în valorile Bisericii Catolice și Ortodoxe a unor simpli fideli din eparhiile nord-balcanice și din comunitățile aflate în stânga fluviului; aspectele respective au fost remarcate încă din vechime de istorici și teologi⁴⁷.

Totuși, în zona Dunării Inferioare au existat în perioada respectivă prelați, grupuri de creștini sau credincioși izolați care au împărtășit alte idei legate de unul sau altul dintre elementele dogmei sau care s-au abătut de la disciplina ecleziastică; cu alte cuvinte, aici s-au manifestat anumite erezii și schisme. Pornind de la ceea ce s-a realizat anterior în domeniu, într-o lucrare recentă am analizat datele literare, epigrafice, arheologice și lingvistice care atestă prezența unor adepți ai ereziilor dualiste (gnosticismul, paulicianismul, bogomilismul), trinitare (arianismul, erezia lui Photinus, erezia lui Bonosus, macedonismul) și cristologice (nestorianismul, monofizitismul, teopashitismul) și a unor comunități schismatice (novațiene și audiane)⁴⁸. Desigur, unele dintre aceste devianțe doctrinare sau disciplinare au avut un impact limitat și o viață redusă, nelăsând nici o urmă în evoluția ulterioară a creștinismului românesc. Altele, în schimb, au câștigat comunități întregi și s-au manifestat un timp îndelungat. Avem în vedere, în acest sens, mai ales erezia lui Arius, care, răspândindu-se printre unele clanuri germanice (vizigoți, ostrogoți, gepizi), a subzistat în unele zone ale spațiului carpato-dunărean cel puțin două secole (IV-VI). Acest lucru trebuie să fi avut consecințe importante pentru soarta nucleelor creștine din regiune - raporturi intercomunitare și interconfesionale, misionarism, probleme de jurisdicție, aspecte doctrinare etc. Este foarte posibil, așa cum au arătat unii lingviști – și noi împărtășim o asemenea opinie -, ca un ecou al arianismului, a crezului arian despre crearea (*creatio*) Fiului de către Tatăl, să se regăsească, printre altele, în geneza cuvântului "Crăciun" și a înțelesului acestuia, respectiv sărbătoarea "creării" Domnului; în română, s-a trecut de la *dies Natalis Christi* la *dies Creationis Christi*⁴⁹.

Pe de altă parte, așa cum s-a întâmplat și în alte zone, creștinismul din regiunea dunăreană a preluat, a conservat și a adaptat, mai ales la nivelul practicilor, al riturilor și al credințelor comune, numeroase elemente din fondul ances-

47 Cf. Idem, *Erezii și schisme...*, p. 13-14, cu trimiteri la izvoare și bibliografie.

48 *Ibidem*.

49 N. Zugravu, *Geneza...*, p. 338-340; idem, *op. cit.*, în AIIA, 34, 1997, p. 303, 308-310, 314-318; idem *Erezii și schisme...*, p. 62-76.

tral, formându-se ceea ce istoricii contemporani numesc *creștinism popular sau religie creștină populară*. Prin aceste sintagme desemnăm creștinismul cu reminiscențe păgâne, ca și acele credințe și practici religioase cu fundament creștin (canonizări populare, procesiuni, abateri de la disciplina liturgică etc.), necuprinse însă în bazele doctrinei (Sfânta Scriptură, Tradiția = predica apostolică, prevederile conciliilor ecumenice), dar acceptate de Biserică.

Geneza creștinismului popular este un fenomen complex. Ca peste tot în lumea mediteraneeană, creștinismul popular din ținutul danubian este un fenomen de creație. El s-a născut din conviețuirea religiilor în momentul formării și ascensiunii religiei Mântuitorului în Imperiul roman, din al cărui patrimoniu spiritual face parte, din interferența ideilor, din similitudinea practicilor, din supraviețuirea mitologiilor ancestrale, din revalorizarea simbolurilor preistorice și din creștinarea unor divinități, credințe și cutume antice. De asemenea, apariția religiei populare se datorează statutului politic, etno-cultural și spiritual diferit pe care anumite părți ale teritoriului dunărean l-au avut în anumite etape ale mileniului I, respectiv absența unui cadru statal bine organizat, stăpânirea periodică a unor neamuri barbare, precaritatea sau chiar dispariția vieții urbane, pluralitatea etnolingvistică, diversitatea religioasă etc. Nu în ultimul rând, lipsa preoților în unele comunități, inexistența bisericilor și a obiectelor de cult în unele așezări, necercetarea nucleelor creștine de către autoritățile ecleziastice, nesăvârșirea unor elemente fundamentale ale practicii religioase sau realizarea lor de către persoane neconsacrate au favorizat rezistența timp mai îndelungat a vechilor culte, adoptarea normelor noii religii mai "liberal", în forme de credință mai simple, preluarea unor practici și rituri din patrimoniul extrareligioase sau contrare dogmei oficiale și adaptarea lor serviciului liturgic creștin etc. Aspecte ale acestui creștinism popular se regăsesc în perioada prefeudală mai ales în epigrafiile Dobrogei romano-bizantine și în arheologia funerară iar în veacurile de mijloc apar în mențiunile unor călătorii străini, în scrieri bisericești locale, în creații populare etc.⁵⁰.

3. Problema jurisdicției asupra creștinilor de pe teritoriul ponto-danubian. În zorii Evului Mediu, românii, popor de origine latină, aparțineau, din punct de vedere confesional și canonic, Bisericii orientale. Pentru unii istorici, această situație, întâlnită și pe parcursul medievalității, constituie un argument suficient și hotărâtor pentru a postula, mai ferm sau mai temperat, dar cu aceeași convingere, dependența constantă a creștinilor de pe întreg teritoriul ponto-dunărean de patriarhia constantinopolitană cu mult înainte de Marea Schismă din 1054⁵¹. Nimic mai fals! Este meritul lui Dimitrie Onciul de a fi atras atenția, acum peste un secol, asupra necesității de a analiza acest fenomen într-o manieră mai nuanțată, luând în calcul jurisdicția timpurie a scaunului roman în

50 Despre conceptul de "creștinism popular", cf. idem, *O nouă direcție istoriografică: studiul "religiei populare"*, în "Europa XXI", Iași, 3-4, 1994, p. 87-101; idem, *Geneza...*, p. 19-59.

51 Mai recent, E. Popescu, *Creștinismul la români. Rădăcinile lui răsăritene*, în BOR, 109, 1991, 4-6, p. 102; idem, *Christianitas...*, *passim*; idem, *op. cit.*, în *Priveghind și lucrând pentru mântuire*, p. 209-210.

vestul regiunii dunărene, dar, din reționi extraștiințifice, chestiunea a rămas aproape prohibită în cercetarea românească. Cercetările mai recente au repus problema în discuție. Vom puncta aici câteva elemente care să contribuie la înțelegerea mai corectă a realității istorice⁵².

Așa cum se cunoaște, în veacurile IV-V, în urma unui complicat proces de evoluție a structurilor administrative ale Bisericii, comunitățile au sfârșit prin a fi incluse în aria jurisdicțională a cinci patriahate – *Roma, Alexandria, Antiochia, Ierusalim și Constantinopolis*⁵³. În spațiul sud-est-european, până la 381, două scaune episcopale s-au bucurat de o cinstită deosebită – *Heraclea* pentru dioceza *Thracia* și *Sirmium* pentru diocezele *Illyricum, Dacia și Macedonia*. Însă prin canonul 3 al celui de-al II-lea conciliu ecumenic de la *Constantinopolis* din 381 se recunoștea episcopului de pe malurile Bosforului, *până atunci simplu sufragane al titularului de la Heraclea*, primatul de onoare, după cel al Romei, în fața celorlalți episcopi, pe motivul că acesta rezida în "Roma nouă" - "*Verem tamen Constantinopolitanus episcopus habeat honoris primatum praeter Romanum episcopum, propterea quod urbs ipsa sit iunior Roma*". Dispoziția respectivă a stat la baza creșterii treptate, începând cu întreprinzătorul episcopat al lui Ioan Hrisostom (398-403), a influenței și autorității scaunului constantinopolitan asupra bisericilor din Imperiul oriental, astfel încât, în mai bine de jumătate de secol, acesta și-a subordonat mai multe provincii ecleziastice. Cel de-al IV-lea conciliu universal de la *Chalcedon* (451) va consacra în mod oficial, prin canonul 28 – nerecunoscut de legații papali -, jurisdicția episcopului de *Constantinopolis* asupra diocezelor *Pontus, Asia și Thracia* - "... *et ut Ponticam et Asiam et Thraciam gubernationem metropolitani habeant...*"⁵⁴. În acest context de împrejurări se înscrie *inceputul dependenței canonice de Constantinopolis a episcopiei de Tomis și a comunităților dependente de ea din eparhia Scythia Minor*, care, la fel ca și *Moesia Secunda*, făceau parte din dioceza thracică. Mai multe informații de epocă, prin care și cele referitoare la strânsele legături dintre episcopul Theotimus I de *Tomis* (?390 - ?407) și episcopul Ioan Hrisostom de *Constantinopolis*, constituie o dovadă a acestui fapt.

Același canon al conciliului amintit mai sus stipula că titularul scaunului din Capitală avea dreptul să hirotonească pe "episcopii din ținuturile barbare ale diocezelor numite mai înainte" ("*... etiam qui in barbaricis sunt episcopi a sede*

52 Pentru toate probleme discutate mai jos, vezi, în ansamblu, N. Zugravu, *Cu privire la jurisdicția asupra creștinilor nord-dunăreni în secolele II-VIII*, în *Pontica*, 28-29, 1995-1996, p. 163-181; idem, *Geneza...*, p. 241-243, 296-297, 334, 367, 421-422, 488-489.

53 F. R. Gahbauer, *Die Pentarchie-Theorie. Ein Model des Kirchenleitung von den Anfängen bis zur Gegenwart*, Frankfurt am Mein, 1993; B. Flusin, *Évêque et patriarches. Les structures de l'Église impériale*, în *Histoire du christianisme des origines à nos jours*, sous la direction de J.-M. Mayeur, Ch. Et L. Pietri, A. Vauchez, M. Venard, III, *Les Églises d'Orient et d'Occident (432-610)*, sous la responsabilité de L. Pietri, Deschée, 1998, p. 511-515.

54 R. Malcolm Errington, *Church and State in the First Years of Theodosius I*, în *Chiron*, 27, 1997, p. 62; P. Maraval, *Le concile de Chalcedoine*, în *Histoire du christianisme...*, III, p. 102-104; B. Flusin, *op. cit.*, p. 513-525.

suprascripta paroecias suprascriptas ordinentur"). Or, "ținuturile barbare" ale diocezei *Thracia* nu erau altele decât cele din proximitatea Dunării, respectiv sudul Moldovei și nord-estul Munteniei, fapt care conduce la concluzia că, *cel puțin din prima jumătate a secolului al V-lea, comunitățile din teritoriile amintite se aflau, ca și Scythia Minor, sub dependența canonică a patriarhului constantinopolitan.*

Recunoașterea locului de onoare pentru scaunul constantinopolitan și începutul jurisdicției sale asupra diocezei *Thracia*, situația ambiguă a *Illyricum*-ului, supus partițiilor repetate între Orient și Occident, ca și unele tradiții mai vechi au determinat pe episcopii romani Damasus I (366-384) și Siricius (384-398) să intervină în eparhiile din vestul teritoriului balcanic, pentru ca papa Innocentius (401-417), printr-o scrisoare din iunie 412 către episcopul Rufus de *Thessalonike* și printr-un decretal din 13 decembrie 414 adresat aceluiași prelat și tuturor episcopilor macedoneni, să instituie în mod formal jurisdicția romană asupra eparhiilor din diocezele civile *Dacia* și *Macedonia* prin intermediul vicariatului de *Thessalonike*⁵⁵. *Astfel, provinciile ecleziastice Moesia Prima și Dacia Ripensis din zona central-vestică a spațiului nord-balcanic au intrat în sfera jurisdicțională a Romei, fapt care a atras dependența de papalitate, cel puțin nominală, și a comunităților din părțile sudice ale fostei Dacii, incluse între granițele Imperiului pe parcursul secolului al IV-lea.* Nu știm dacă aceleiași obediențe se supuneau și grupurile daco-romane din teritoriile centrale și nordice ale spațiului carpatic, dar este un lucru cert că legăturile cu bisericile din regiunile latinofone s-au întărit, așa cum o atestă numărul mare de obiecte creștine de proveniență panonică, illyrică și italică.

Astfel, la sfârșitul veacului al IV-lea și la începutul celui de-al V-lea, în regiunea Dunării Inferioare s-a manifestat o dublă autoritate ecleziastică: cea constantinopolitană în zona estică (Scythia Minor și, foarte probabil, unele comunități din sudul Moldovei și al nord-estul Munteniei) și cea romană în zona vestică (Dacia Ripensis, Moesia Prima, sudul fostei Dacia).

Acest statut canonic binar s-a menținut până la mijlocul secolului al VIII-lea. Istoricii români ai Bisericii Ortodoxe – clerici de formație – susțin că din secolul al V-lea întreaga Peninsulă Balcanică a intrat sub jurisdicția scaunului de *Constantinopolis*, context în care și creștinii nord-dunăreni ar fi trecut sub aceeași dependență. În acest sens, ei aduc în sprijin o constituție (*Omni innovatione cessante*) promulgată de împăratul Theodosius II (408-450) la 12 iulie 421 la inspirația patriarhului Atticus (407-425), dar care are un evident substrat politic, generat de conflictul pentru controlul *Illyricum*-ului, prin care provinciile din această prefectură, supuse – canonic – urmașului lui Petru, erau atribuite *thronos*-ului de

⁵⁵ Mai nou, F. Monfrin, *Damase Ier*, în *Dictionnaire historique de la Papauté*, sous la direction de Ph. Levillain, Paris, 1994, p. 538-539; N. Gauthier, *Innocent Ier*, în *ibidem*, p. 874; J. Gaudemet, *Vicariat apostolique. Le vicariat de Thessalonique*, în *ibidem*, p. 1718-1719; R. Popović, *Le christianisme sur le sol de l'Illyricum Oriental jusqu'à l'arrivée des Slaves*, Thessaloniki, 1996, p. 179-180.

pe malurile Bosforului⁵⁶. *Dar această lege nu a fost niciodată aplicată!* Papa Bonifacius (419-423), sprijinit de împăratul Honorius (395-423), reuși să obțină retragerea măsurii, menținând vicariatul thessalonikan, fapt confirmat atât de scrisorile pontifului amintit, cât și de cele ale urmașilor său, Celestinus I (*Ep.* 3 din 424) și Sixtus III (*Ep.* 7-10 din 436), ca și de alte documente papale⁵⁷. Nici chiar în timpul schismei lui Acacius (484-519) și a disputelor teologice din vremea împăratului Iustinian I (527-565), care au divizat episcopatul illyric, sau în perioada ce a urmat modificării geografiei ecleziastice a *Illyricum*-ului de către același împărat prin înființarea, la 14 aprilie 535, a arhiepiscopiei *Justiniana Prima*, supremația papală în spațiul amintit n-a suferit în mod esențial, provinciile occidentale ale Peninsulei Balcanice și, implicit, o parte a comunităților din dreapta și, foarte probabil, din stânga fluviului menținându-și același statut canonic⁵⁸. Bulversările politice și etnice derulate din a doua jumătate a secolului al VI-lea și pe parcursul celor următoare în regiunea danubiană (migrația avarilor, slavilor și bulgarilor, conflictele bizantino-avaro-slave, formarea *Sclavinilor*, încetarea stăpânirii bizantine la nord de Balcani etc.) au compromis total atât organizarea ecleziastică de aici, cât și autoritatea instanțelor superioare în zonă. Cu toate acestea, *abia spre mijlocul veacului al VIII-lea se poate vorbi în mod formal de o hegemonie deplină a patriarhiei de Constantinopolis în Balcani și, implicit, în regiunea dunăreană*, întrucât bazileii iconoclaști, drept represalii pentru neaderența scaunului apostolic roman la programul lor doctrinar, au trecut teritoriile din *Illyricum* oriental, aflate până atunci sub oblăduirea urmașilor lui Petru, în sfera de competență a episcopului din Capitala Imperiului bizantin⁵⁹.

Prin urmare, din analiza succintă înfățișată mai sus rezultă fără echivoc că nu se poate vorbi de o jurisdicție constantă și completă a patriarhiei de *Constantinopolis* asupra comunităților creștine din spațiul de etnogenază românească pe parcursul mileniului I, pe de o parte, și că, cel puțin patru secole din intervalul, autoritatea papalității asupra unora dintre nucleele din regiune a fost o realitate incontestabilă.

56 *CTH*, XVI, 2, 45 = *CJ*, I, 2, 6: "Omni innovatione cessante vetustatem et canones pristinos ecclesiasticos, qui nunc usque tenuerunt, et per omnes Illyrici provincias servari praecipimus, ut, si quid dubietatis emerent, id oporteat non absque scientia viri reverentissimi sacrosanctae legis antistitis urbis Constantinopolitanae, quae Romae veteris praerogativa laetatur, conventui sacerdotali sanctoque iudicio reservan".

57 J. Gaudemet, *op. cit.*, p. 1719.

58 În afara bibliografiei citate de noi în *Geneza...*, p. 441-442 și *Erezi și schisme...*, p. 96-97, vezi Ch. Frazee, *The Popes and the Balkan Churches Justinian to Gregory the Great*, 526-604, în *BF*, 20, 1994, p.45-57, în special 49-54; Ch. Fraisse-Coué, *Agapet Ier ou Agapit*, în *Dictionnaire...*, p. 58-59; idem, *L'incompréhension croissante entre l'Orient et l'Occident*, în *Histoire du christianisme...*, III, p. 167-188; P. Maraval, *La politique religieuse de Justinien*, în *ibidem*, p. 399-422; idem, *L'empereur Justinien*, Paris, 1999, p. 110-120; C. Sotinel, *Hormisdas*, în *Dictionnaire...*, p. 826-827; idem, *L'échec en Occident: l'affaire des Trois Chapitres*, în *Histoire du christianisme...*, III, p. 431; L. Pietri, *Grégoire et l'Occident*, în *ibidem*, p. 863-865; B. Flusin, *op. cit.*, p. 539.

59 Vezi N. Zugravu, *Geneza...*, p. 489, cu bibliografia la p. 514 și idem, *Erezi și schisme...*, p. 129.